

FAKTA

Stiftelsen for naturforskning og kulturminneforskning er et nasjonalt og internasjonalt kompetansesenter innen miljøvernforskning. Stiftelsen har ca. 210 ansatte (1994) og omfatter NINA - Norsk institutt for Naturforskning og NIKU - Norsk institutt for kulturminneforskning. FAKTA-ark gir populariserte sammendrag av publikasjoner fra stiftelsen.

NINA • NIKU

Nr. 10 — 1995

Truede kulturbetingede planter i Norge: **Gårdstunplantene — spredt fra urtegårder og kjøkkenhager**

EN REKKE kulturbetingede arter kan verken betraktes som åkerugras eller som planter tilknyttet eng- og beitemark. Dette er planter vi finner på gamle gårdstun eller i veikanter, men som sjelden eller aldri opptrer som ugras i åker eller annen kulturmårk. Disse kan noe upresist kalles for gårdstunplanter.

Mange ble opprinnelig dyrket som grønnsak-, krydder- og medisinerplanter, men spredte seg siden utenfor kjøkkenhagene og urtegårdene.

Vi definerer gårdstunplantene som arter som har opptrådt i førindustriell tid i Norge.

Tidsdefinisjonen er nok mer teoretisk enn praktisk, siden de eldste registreringene av voksesteder for norske planter er gjort i tiden etter den industrielle revolusjonen; derfor vil vurderingen om opptreden alltid måtte bli subjektiv og baseres på ett eller flere av disse punktene:

• Ved klostre og kirker

Forekomster på eller nær gamle klostre, kirker eller kirke- og klostergoods må kunne tolkes som rester fra fordums klosterhager.

• Lang tradisjon

Artene har lang tradisjon i europeisk kulturhistorie, og selv om de i dag ikke lenger vokser i nærheten av gamle klostre o.l., og til og med kan være re-introduksjoner i ny tid fra ballast eller korn, kan de også ha forekommet i Norge i førindustriell tid.

• Dyrket siden middelalderen

Arkeologiske utgravninger har vist at arten har vært dyrket eller brukt siden middelalderen.

• Kommet for svært lenge siden

Noen arter må ifølge muntlig tradisjon ha kommet til Norge for svært lenge siden, selv om vi verken har historiske eller arkeologiske belegg for det.

Et eksempel her er pipeløk som sannsynligvis har vært plantet på hustak i Gudbrandsdalen i meget lang tid (bildet).

• Tilknyttet menneskelig virksomhet

Enkelte arter har aldri vært nytteplanter, men de er tilknyttet bebyggelse og annen menneskelig virksomhet uten dermed å kunne karakteriseres som ugras.

De har enten fulgt menneskene fra land utenfor Norge eller vært spontane arter som er blitt begunstiget av gårdslandskapet, og som nå ikke lenger finnes på naturlige voksesteder.

TAKPLANTEN PIPELØK: Arten stammer sannsynligvis fra Sibir og er hos oss plantet på tak eller en sjelden gang forvillet på tørre bakker. Den finnes bare i Gudbrandsdalen og tilgrensende dalfører, og i Valdres.

Pipeløken er i dag en sårbar art. Den ble tidligere dyrket som takplante; den setter tallrike sideskudd og kan etter hvert bli stående temmelig tett, noe som sikrer mot antennelse av taket.

I dag dyrkes den ikke som takplante; takene, også på gamle hus, blir lagt om og får andre typer takbelegg. Opprinnelige tak der arten forekommer, er ofte i dårlig forfatning; dels faller takene ned, dels rives husene. Bildet viser pipeløk på et tak på Selsverket i Oppland, 1993. Samme år ble huset revet, men arten ble tatt vare på og omplantet.

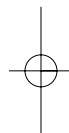
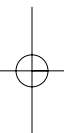
Foto: KLAUS HØILAND

FAKTA

Eseltistel akutt truet

ESELTISTELEN (*Onopordum acanthium*) er en toårig plante som kan bli opptil to meter høy, men størrelsen varierer mye med jordbunnsforholdene. Den er stabil i Danmark og det sørligste Sverige. Forekomstene i Norge og det øvrige Sverige skyldes sannsynligvis innførsel med ballast, korn, kraftfôr eller andre varer. Den er knyttet til helt åpen mark og er sårbar for konkurranse.

Rundt Oslofjorden

Den norske utbredelsen er først og fremst i det aller laveste rundt Oslofjorden og dessuten meget spredt langs kysten til Sogn og Fjordane. De aller fleste forekomstene virker ustabile.

Arten synes bare å ha ett stabilt voksested i Norge; det plantefredede området på Hvaler prestegård. Feltarbeid i august 1993 viste at planten fortsatt er livskraftig om ikke tallrik i området.

Stabil bestand

Bestanden synes å være stabil, blant

Eseltistelen — Tussis tistel i Ole Brumm — har sin nytteverdi som fôr og medisin for esler. Her sees den på Hvaler prestegård, der den har sitt eneste stabile voksested i Norge.

Foto: KLAUS HØILAND

annet ut fra at arten har opptrådt kontinuerlig helt siden den ble oppdaget. Den er imidlertid liten, fluktuerende og til en viss grad presset av grovvokste, trivielle ugras.

Dersom man ønsker å beholde en rimelig stor populasjon, må ugras ryddes ved manuell luking. Små bladrosetter må hegnes om slik at de ikke

blir ødelagt ved tilfeldigheter. Det er all grunn til fortsatt å opprettholde fredningen.

Status: akutt truet

Status settes til akutt truet med den begrunnelsen av at man pr. i dag bare kjenner til én stabil forekomst, som i tillegg er skjøtselsavhengig.

Giften i Sokrates' beger

GIFTKJEKS (*Conium maculatum*) er en toårig plante som i sterk grad er knyttet til byer og bynære strøk. Sannsynligvis ble den opprinnelig innført som gift- og medisinplante. Majoriteten av de moderne norske funnene stammer imidlertid fra ballast eller møller og siloer.

Arten vokser helst på frisk, næringsrik moldjord. Den er konkurransesvak og trives best på åpne steder som gårds plasser, veikanter, og langs gater og havner. Den finnes også som hageugras eller på avfallshauger.

Oldtidens gift

Arten inneholder det farlige alkaloidet coniin. Verdensberømmelsen skyldes først og fremst at den etter all sann-

synlighet inngikk som hovedingrediens i de giftbegerne som ble brukt ved henrettelser i oldtidens Hellas - og som blant annet Sokrates ble dømt til å tømme.

Den norske utbredelsen er hovedsakelig i kystbyene fra Halden og rundt Oslofjorden til Farsund. På Vestlandet er den sjelden. Noen isolerte forekomster er funnet i og nær Trondheim, hvor arten har bitt seg forbausende godt fast.

Arten har aldri vært vanlig i Norge. Status vurderes foreløpig som sårbar.

Bør hegnes om

De få gjenværende forekomstene bør hegnes om. Blomstrende planter må få stå slik at fruktene blir modne. Rundt første års bladrosetter bør det lukes forsiktig. Jorda omkring bør haves forsiktig etter at fruktene er modne, derved kan plantene utvikles lettere. Miljøvernansvar i de respektive fylkene bør kontaktes og tildeles forvaltningsansvar, spesielt gjelder dette Telemark, Aust-Agder

og Sør-Trøndelag. Frø fra norske populasjoner bør innsamles til frøbank.

Giftkjeks er en av våre giftigste planter. Får folk greie på hvor farlig den er, vil plantene lett lukes bort, spesielt fordi den vok-

ser der mennesker ferdes. Lokaliteten ved Marienlyst i Oslo står typisk nok bare 150 m fra en av byens største grunnskoler. Det kan derfor bli vanskelig å overbevise etatene om at en så giftig plante skal spares. Dette kan delvis bøtes på ved at det settes opp skilt som forteller om planten (med fokusering på dens interessante kulturhistorie) og advarer mot giftigheten.

Giftkjeks ved Marienlyst. Foto: KLAUS HØILAND

Stoffet er hentet fra

NINA Fagrapport 003

Klaus Høiland:

«Truete kulturbetingete planter i Norge. 2. Gårdstun».

